

Ius est ars Boni et Aequi

Sztuka w prawie, prawo w sztuce

Redakcja

Antoni Dębiński, Maciej Jońca, Izabela Leraczyk

Wydawnictwo KUL
Lublin 2019

Sprawiedliwość Trajana. Legenda, sztuka i prawo

W interesującym studium poświęconym wystrojowi niemieckich i włoskich ratuszy w okresie późnego średniowiecza Ulrich Meier zauważa:

spore grono tworzą malowane egzemplarze sprawiedliwych sędziów. Początkowo skromny katalog postaci – wśród których na czoło wysuwa się król Salomon – znacznie rozszerzył się w okresie późnego średniowiecza i renesansu. [...] Rozpowszechnione były również historie cesarza Trajana, który okazał sprawiedliwość wdowie w związku z niezasłużoną śmiercią jej syna. Uczynił to, jak chce jedna z wersji, poprzez oddanie jej swego własnego syna, będącego sprawcą przestępstwa. Według innej konwencji cesarski syn na końcu ją poślubił. Motyw ten jest bądź był wykorzystany w ratuszach w Kolonii (ok. 1349/90), Norymberdze (1521), Ulm (ok. 1540), Bazylei (1 poł. XVI w.), Regensburgu (ok. 1573), Brescii (1591). Trajan mógł pojawiać się również sam jako przykład sprawiedliwego cesarza¹.

¹ U. Meier, *Vom Mythos der Republik. Formen und Funktionen spätmittelalterlichen Rathausikonographie in Deutschland und in Italien*, [w:] *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelte im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner*, red. A. Löther i in., München 1996, s. 539. Motyw ten, co ciekawe, można spotkać również na bogato dekorowanych włoskich skrzyniach posagowych. Zob. Ch. Klapisch-Zuber, *Les Noces Feintes: Sur quelques lectures de deux thèmes iconographiques dans les cassoniflorentins*, „Tatti Studies in the Italian Renaissance” 6 (1995), s. 11-30.

Girolamo Mocetto, *Sprawiedliwość Trajana*, 1517, malowidło ściennie
(Museo del Castelvecchio, Weronia)

To zrozumiałe, że w średniowieczu archetypem władcy orzekającego pod wpływem natchnienia Bożego był król Salomon². Na usta ciśnie się jednak pytanie: dlaczego rolę panującego, który w doskonały sposób wypełnił nakaz proroka Izajasza „oddajcie słuszność sierocie, w obronie wdowy stawajcie!”, powierzono pogańskiemu cesarzowi Trajanowi?³ Współczesny badacz, próbując uchwycić główne wątki polityki prawnej tego władcy, napotyka na niemałe trudności. Oto bowiem okazuje się, że materiał źródłowy jest nie tylko szalenie skąpy, ale również tendencyjny⁴. To prawda, że w skład *consilium* Trajana wchodziłi tacy wybitni prawnicy,

² Por. M. Mende, *Das alte Nürnberger Rathaus. Baugeschichte und Ausstattung des großen Saales und der Ratstube*, t. 1, Nürnberg 1979, s. 416: „dowodzono, że wyrok Salomona stanowi w ratuszach najczęstszy motyw związany ze sprawiedliwością”.

³ Isai. 1.17-18: „iudicate pupillo, defendite viduam”.

⁴ Por. J. Bennett, *Trajan. Optimus princeps. Życie i czasy*, przeł. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2015, s. 14: „Głównym źródłem służącym do poznania rządów Trajana jest *Panegyricus* napisany przez Pliniusza Młodszeo, który zawiera bezkrytyczne wyliczenie cnót naszego bohatera. Z kolei dziesiąta księga jego listów zawiera prywatną i oficjalną

jak L. Javolenus Priscus, L. Neratius Priscus czy Ti. Aristo, niemniej żadna z jego konstytucji (korespondencja z Pliniuszem Młodszyemu pozwala założyć, że ich liczba musiała być znacząca⁵) nie została przez justyniańskich kompilatorów literalnie skopiowana i włączona do Digestów, a nieliczne rozstrzygnięcia z nim kojarzone cytowane są z drugiej ręki⁶.

Zdumienie wyborem średniowiecznych mistrzów potęguje jeszcze jedna okoliczność. Otóż nie ulega wątpliwości, że chrześcijańscy poddani Trajana nie mieli zbyt wielu powodów, by darzyć go sympatią. Dość powiedzieć, że do dziś budzący przerażenie numer bestii (666), o którym wspomina Apokalipsa św. Jana⁷, odnosi się najprawdopodobniej właśnie do tego cesarza⁸. Następca leciwego Nerwy bezsprzecznie zapisał się w historii Kościoła jako jeden z jego prześladowców. List Pliniusza Młodszeo, wysłany w sprawie bityńskich chrześcijan, oraz związana z nim instrukcja władcy na blisko dwa wieki zdeterminowały politykę karną państwa rzymskiego wobec wyznawców Chrystusa⁹. Dzięki *Apologetykowi* Tertuliana w średniowieczu wiedziano, jak dewastujący dla społeczności chrześcijańskiej okazał się w praktyce „salomonowy wyrok” Trajana¹⁰.

korespondencję utrzymywaną z cesarzem. Gdyby nie to, wszystko co wiedzielibyśmy na temat politycznych przymiotów Trajana, pochodziłoby z czterech oracji poświęconych władcy napisanych przez Diona Chryzostoma. Pozostaje jeszcze 68. Księga *Historia Romana* Cassiusa Diona, napisana wiek po śmierci Trajana z wykorzystaniem ówczesnych archiwów senatorskich i cesarskich. Dion rzadko kiedy jednak przywoływał źródła, na których się opierał, a co więcej, nie zawsze potrafił odróżnić fakty od plotek”.

⁵ Uwagi na temat wymiany listów pomiędzy namiestnikiem Bitynii i Pontu i cesarzem Trajanem – L. Vidman, *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha 1960; F. Millar, *Trajan: government by correspondence*, [w:] *Traiano Emperador de Roma*, red. J. Gonzalez, Rome 2000, s. 363-88. Pierwszy polski przekład wraz z obszernym komentarzem A. Dębiński, M. Jońca, I. Leraczyk, A. Łuka, *Korespondencja Pliniusza Młodszeo z cesarzem Trajanem. Tekst i tłumaczenie*, Lublin 2017; *Idem*, *Pliniusz Młodszy, Korespondencja z cesarzem Trajanem. Komentarz*, Lublin 2017. .

⁶ Por. np. enigmatyczne wzmianki na temat regulacji dotyczących zakazu znęcania się ojców nad podlegającymi ich władzy synami (D. 37.12.5) czy wprowadzenia testamentu żołnierskiego (D. 29.1.1 *pr.*). Pisma Pliniusza, jak to poświadczające istnienie w jego czasach prywatnych fundacji alimentacyjnych (Plin. *Ep.* 7.8), niewiele więcej odnoszą się do utrwalonej praktyki niż do cesarskich innowacji na gruncie prawa.

⁷ *Apocal.* 13.18.

⁸ A. Łukaszewicz, *The Parthian Campaign of Trajan and the „Signs” (semeia) of the Beast in the Apocalypse*, [w:] *Hortus historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, red. E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2010, s. 358-365. Uwagi na temat kojarzenia Rzymu z „wielką nierządnicą” (*porne*) – S. Witkowski, „Wielki Babilon” w *Janowej Apokalipsie jako kryptonim imperialnego Rzymu oraz wrogiego Bogu świata*, Kraków 2012.

⁹ *Plin. Ep.* X 96, 97. Por. H. Musurillo, *Acts of the Christian Martyrs*, t. 2, Oxford 2000, s. xiv.

¹⁰ *Plin. Ep.* X 97: „Zrobiłeś, co do ciebie należało, przystępując do rozpatrzenia sprawy tych, którzy zostali przed tobą oskarżeni jako chrześcijanie. Nie da się bowiem w tym wypadku

Trajan i żołnierze (detal z kolumny Trajana w Rzymie)

Pietro Perugino, *Słynni mężowie starożytni*, 1497-1500, malowidło ścienna (Collegio del Cambio, Perugia). Od lewej: Fabiusz Maksymus, Sokrates, Numa Pompiliusz, Furiusz Camillus, Pittakos, Trajan

* * *

Ludzie średniowiecza wiedzieli o Trajanie zdecydowanie mniej niż badacze współcześni. Szczerze powiedziawszy, wydaje się, że nie wiedzieli o nim prawie nic, choć to, co wiedzieli, pozwalało wyrobić sobie zdanie na jego temat. Tymczasem władca ten, niczym na dworach późnoantycznych cesarzy... nadal otaczany był czcią i podziwem. Na tę postawę z pewnością miał wpływ fakt, że za jego rządów imperium osiągnęło maksymalny zakres terytorialny. Spore wrażenie wciąż były w stanie wywołać również budowle, jakie pozostawił po sobie w Rzymie (zwłaszcza forum)¹¹, w Italii i na prowincjach¹². Wygładzone informacje o inwestycyjnych sukcesach Trajana chętnie powtarzano w ówczesnym piśmiennictwie.

To nie budowle sprawiły jednak, że władcom obejmującym w średniowieczu ster rządów nadal życzone, by „byli szczęśliwsi od Augusta i lepsi od Trajana”¹³. Stało się tak za sprawą legendy legitymizującej egzystencję pogańskiego imperatora w sferze kultury chrześcijańskiej¹⁴. Opowieść o szlachetnym czynie Trajana można

przyjąć ogólnej reguły postępowania. Chrześcijan nie należy poszukiwać z urzędu, ale jeżeli się ich wykryje i oskarży, niech ponoszą karę. Jeżeli jednak ktoś zaprzeczy, że jest chrześcijaninem i natychmiast to udowodni, składając ofiarę naszym bogom, to mimo uprzednio ciężącego na nim podejrzenia, niech dzięki swej skruszce uzyska przebaczenie. Wszelako przy żadnym z przestępstw nie należy brać pod uwagę anonimowych donosów, bo to najgorszy przykład, czasów naszych niegodny” („Actum, quem debuisti, mi Secunde, in excutiendis causis eorum, qui Christiani ad te delati fuerant, secutus es. Neque enim in universum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest. Conquirendi non sunt; si deferantur et arguantur, puniendi sunt, ita tamen, ut, qui negaverit se Christianum esse idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando dis nostris, quamvis suspectus in praeteritum, veniam ex paenitentia impetret. Sine auctore vero propositi libelli in nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est”). Zob. również P. Lehmann, *Tertullian im Mittelalter*, „Hermes” 87.2 (1959), s. 241.

¹¹ W tym ich postawa zgadzała się z odczuciami autorów późnoantycznych. Ammian Marcellin odnotował, że chrześcijański (*sic!*) cesarz Konstancjusz II, podczas zwiedzania forum Trajana, miał powiedzieć, że to „kompozycja, jak świat długi i szeroki, szczególna” (Amm. Marc. 16.10: „singularem sub omni caelo structura”), Kasjodor zaś był zdania, że Forum Trajana, bez względu na to, jak się na nie spogląda, zawsze wydaje się wspaniałe (*var.* 7.6). Por. Aurel. Vict. *De caes.* 13.3-5.

¹³ Por. Eutrop. 8.5.3: „aż do naszych czasów w senacie wznosi się okrzyki na cześć władców nie inaczej niż «szczęśliwszy od Augusta, lepszy od Trajana»” („usque ad nostram aetatem non aliter in senatu principibus acclametur nisi: Felicior Augusto, melior Traiano”). Niemal identycznie Jan z Salisburys: „aż do naszych czasów w senacie wznosi się okrzyki na cześć królów nie inaczej niż «bądź szczęśliwszy od Augusta i lepszy od Trajana»” (*Policraticus* 5.8: „usque ad nostram aetatem, in senatu, non aliter principibus acclametur, Felicior Augusto, melior sis Traiano!”). Uwagi na temat proveniencji tego powiedzenia – F. Staehelin, *Felicior Augusto, melior Traiano!*, „Museum Helveticum” 1 (1944), s. 179-180.

¹⁴ Literatura na ten temat jest stosunkowo obszerna. Zob. A. Graf, *Roma nella memoria e nella immaginazioni del medio evo*, t. 2, Torino 1883, s. 1-45; G. Paris, *La légende de Trajan*,

podzielić na dwie części. Pierwsza opowiada historię wyruszającego na wojnę cesarza i biednej wdowy. Znalazła ona silne zakorzenienie na Wyspach Brytyjskich, gdzie pierwszą jej wersję można odnaleźć w anonimowym żywocie św. Grzegorza (datowanym na rok ok. 713) napisanym przez mnicha z opactwa Whitby¹⁵. Możliwe, że tekstem tym sugerowali się następnie w VIII wieku Jakub Diakon¹⁶ oraz Paweł Diakon¹⁷.

Historię wspomina również w *Teologii chrześcijańskiej* Piotr Abelard, choć pełniejsza jej wersja przetrwała u jednego z jego uczniów. Jan z Salisbury w dziele zatytułowanym *Policraticus* odnotował:

Kiedy wyruszający na wojnę [Trajan] dosiadł już konia, pewna wdowa, upadłszy mu do stóp, żałośnie zawodząc błagała o wymierzenie sprawiedliwości tym, którzy niesłusznie uśmiercili jej syna, młodzieńca zupełnie niewinnego i bardzo dobrego. „Ty rządzisz, Auguście – powiedziała – a ja muszę znosić tak straszną krzywdę?”. „Uczynię zadość twojej prośbie – on na to – kiedy powrócę”. „A co – pyta więc ona – jeżeli nie powrócisz?”. „Mój następca – powiada Trajan – uczyni ci zadość”. Na to ona: „Jaką korzyść odniesiesz ty sam, jeżeli to ktoś inny wyświadczy mi dobro? Jesteś mi to winien, otrzymasz bowiem nagrodę według miary twych czynów. Oszustwem jest nie chcieć oddać tego, co się komuś należy. Twój następca będzie odpowiadał za krzywdy wyrządzone pod jego panowaniem. Nie wymigasz się wyrokiem wydanym przez kogoś innego. Dobrze będzie, jeżeli twój następca we własnych sprawach zrobi to, co do niego należy”. Cesarz, poruszony tymi słowami, zsiadł z konia i natychmiast zbadał sprawę, po czym pocieszył wdowę zadoścuczynieniem, na które w pełni zasłużyła¹⁸.

„Mélanges de l'École des Hautes Études” 35 (1878), s. 261-298; A. d'Ancona, *Del Novellino e delle sue fonti*, [w:] *Studi di critica e storia letteraria*, Bologna 1912, s. 128-129; G. Whatley, *The Uses of Hagiography: The Legend of Pope Gregory and Emperor Trajan in the Middle Ages*, „Viator” 15 (1984), s. 25-63; G.M.J. Bartlenik, *Een middeleeuwse Trajanuslegende*, „Kleio. Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur” 10 (1980), s. 36-46.

¹⁵ Uwagi na temat tego utworu – O. Limone, *La vita di Gregorio Magno dell'Anonimo di Whitby*, „Studi medievali” 19.3 (1978), s. 37-67. Dalsze rozważania na temat recepcji legendy w tradycji wyspiarskiej – J. Szövérfy, *Die Trajan-Legende und die irische Überlieferung*, [w:] *Irishes Erzählgut und die irische Überlieferung*, Berlin 1957, s. 48-86; P. Grandon, *Trajanus redivivus: Another Look at Trajan in Piers Plowman*, [w:] *Middle English Studies Presented to Norman Davis in Honor of His Seventieth Birthday*, red. D. Gray, E.G. Stanley, Oxford 1983, s. 93-114; G. Whatley, *Heathens and Saints: St. Erkenwald in his Legendary Context*, „Speculum” 61 (1986), s. 330-363.

¹⁶ Uwagi na temat tego utworu – C. Leonardi, *La „Vita Gregorii” di Giovanni Diacono*, „Renovatio” 12 (1977), s. 51-66.

¹⁷ S. Gallen, *Vita* 29; Joh. Diac. *Vita* 2.44.

¹⁸ *Policraticus* 5.8: „Quum [Trajanus] jam equum ascendisset ad bellum profecturus, vidua, apprehenso pede illius, miserabiliter lugens sibi iustitiam fieri petiit de his qui filium eius,

Barthel Beham, *Sprawiedliwość Trajana*, XVI w., miedzioryt

optimum et innocentissimum iuvenem, iniuste occiderant. Tu, inquit, Auguste, imperas, et ego tam atrocem iniuriam patior? – Ego, ait ille, satisfaciam tibi quum rediero. – Quid, inquit illa, si non redieris? – Successor meus, ait Trajanus, satisfaciet tibi. – Et illa: Quid tibi proderit si alius bene fecerit? Tu mihi debitor es, secundum opera tua mercedem recepturus. Fraus utique est nolle reddere quod debetur. Successor tuus injuriam patientibus pro se tenebitur. Te non liberabit iustitia aliena. Bene agetur cum successore tuo si liberavit se ipsum. His verbis motus imperator descendit de equo et causam praesentialiter examinavit et condigna satisfactione viduam consolatus est⁷.

Przedstawioną wyżej formę narracji zachowano m.in. w *Boskiej komedii* Dan-
tego Alighieri, gdzie w następujący sposób streszczono przebieg wypadków:

Z miejsca, gdzie stałem, stopy oderwałem,
By bliżej widzieć historję nową,
W której utkwiłem swe oczy z zapalem.
Tam uwieczniony rzeźbą marmurową
Był ten, którego cnotami ujęty,
Z piekła wymodlił duszę Grzegorz święty
Imperatora rzymskiego Trajana.
Przy trzęzlu jego rumaka w żalobie
Stała tam wdowa łzami upłakana;
Cezar tłum wielki jeźdźców miał przy sobie,
A złote orły nad Cezara głową
Grały z wiatrami. Wdowa nieszczęśliwa
Wśród tłumu zda się w te słowa odzywa:
„Zemścij się Panie, syna mi zabito.
Serce mi pęka”. A Cezar: „Kobięto,
Czekaj, nim z wojny powrócę”. A ona,
Jak ten, którego bodzie boleść żywa,
„Jeśli nie wrócisz, umrę niezemszczona”.
A on: „Namiestnik mój w imię Cezara
Ukoić twoją zemstę się postara”.
A ona: „Dobro bez twojej zasługi
Spełni się, jeśli spełni je kto drugi”.
On w końcu: „Biorę w posłuch twoją radę;
Abym powinność spełnił, nim odjadę,
Chce sprawiedliwość, wstrzymuje mię litość”.
Ten, co przenika wszystkich rzeczy skrytość,
W usta ich wkładał te nam nowe słowa,
Bo gdzież na ziemi jest dziś taka mowa?¹⁹

Na przestrzeni wieków historia powyższa była masowo powielana, ale od po-
łowy XII wieku również modyfikowana²⁰. Jedną z licznych jej mutacji znalazła się
w *Złotej legendzie* Jacoba de Voraigne, gdzie znany schemat wzboğacono o ciekawe

¹⁹ Dante, *Purg.* 10.73-93. Polski przekład za: *Boska Komedia Danta Alighieri*, tł. J. Korsak, Warszawa 1860, s. 360-361.

²⁰ Zob. np. M. Barbi, *La legenda di Traiano nei volgarizzamenti del „Breviloquium de virtutibus” di fra Giovanni Gallese*, Firenze 1895.

uzupełnienie: „Wieść niesie również, że pewnego razu syn Trajana szaleńczo galopując przez miasto, zabił syna pewnej wdowy, a kiedy kobieta cała we łzach mu o tym powiedziała, cesarz przekazał jej własnego syna w miejsce tamtego i hojnie wyposażył”²¹. Wątek ten rozwinięto w dziele *Mirabilia urbis*. Jego autor przytacza dramatyczny apel kobiety skierowany do władcy:

kiedy prowadzono go [tj. syna Trajana] na śmierć, kobieta krzyknęła donośnym głosem: „Oddajcie mi tego, który ma umrzeć w miejsce mojego syna i niech to będzie wyrównaniem mojej krzywdy, bo inaczej nigdy nie uznam, że sprawiedliwości stało się zadość!”. Tak też się i stało, a ona, hojnie obdarowana, oddaliła się od cesarza²².

Do historii losu cesarzewicza powrócił Jakub della Lana w swojej *Komedii*, gdzie Trajan:

przywołał wdowę i powiedział: „słuchaj, ustaliłem, że to mój syn popełnił morderstwo. Czego sobie życzysz? Ma umrzeć czy mam ci go dać za twego syna? Możesz być pewna, że oddam ci nad nim swobodę i ani ja nie będę miał z nim nic wspólnego, ani on ze mną, i będzie niejako zrodzony przez ciebie, jakbyś to ty nosiła go pod sercem”. Wdowa pomyślała, że jej syn i tak nie żyje, a ona nic nie osiągnie, kiedy zginie i tamten, i powiedziała, że chce go za syna, i tak się stało, by sprawiedliwość zatryumfowała. Zadośćuczyniwszy tej krzywdzie, cesarz puścił się konno w dalszą drogę²³.

²¹ „Fertur quoque, quod cum quidam filius Traiani per urbem equitando nimis lascive discurreret, filium cuiusdam viduae interemit, quod cum vidua Traiano lacrimabiliter exponeret, ipse filium suum, qui hoc fecerat, viduae loco filii sui defuncti tradidit et magnifice ipsam dotavit”.

²² „Qui cum duceretur ad mortem mulier ingemuit voce magna: «Reddatur mihi iste moriturus in loco filii mei, et sic erit recompensatio, alioquin numquam me fateor plenum ius accepisse!». Quod et factum est, et dotata multum ab imperatore recessit. Cyt. za: B. de Montfaucon, *Diarium Italicum. Sive monumentorum veterum, bibliothecarum, musaeorum. Notitiae singulares in itineralio Italico collectae. Additis schematibus ac figuris*, Parisiis 1702, s. 285.

²³ „Chiamo la vedovella, e disse: «Or vedi, costui che e mio figliuolo, e quello che ha commesso l'omicidio. Qual vuoi tu innanzi, o ch'ello mora, o ch'io tel dia per tuo figliuolo? E sappi certamente ch'io il ti daro s'I libero, ch'io non avro piu a fare in lui, ne elli in me, e sara cosi tuo suddito, come se tu l'avessi portato nel tuo corpo». Pensato la vedovella che 'l suo figliuolo morto non risuscitava perche questo morisse, disse che lo voleva per suo figliuolo, e cosl'ebbe, e possiedenlo da quell'ora innanzi. Fatta questa vendetta, lo imperadore cavalco a suo viaggio”. Cyt. za: *Comedia di Dante degli Allighieri col commento di Jacopo della Lana Bolognese*, t. 2, Bologna 1866, s. 75.

Z czasem pojawiły się również wersje w sposób radykalny odbiegające od pierwowzoru. Oto w utworze niderlandzkiego autora Jakuba de Cessolis trzynastoletni syn Trajana niechcący uśmiercił kolegę podczas wspólnej kąpieli w Tybrze. Władca, poproszony o wymierzenie sprawiedliwości, skazał go na ten sam los – utopienie w rzece. Modlitwy obecnych przy egzekucji świadków wyjednały jednak cud. Anioł Boży zjawił się i przywrócił do życia obu chłopców²⁴.

Joshua Klein, *Milosierdzie Trajana*, 1628, witraż (Victoria and Albert Museum, Londyn)

²⁴ S. Settis, *Traiano a Hearst Castle: Due cassoni estensi*, „I Tatti Studies in the Italian Renaissance” 6 (1995), s. 47.

Motyw Trajana zatrzymywanego przez ubogą wdowę na stałe wpisał się w kulturę dworską średniowiecza i wczesnej epoki nowożytnej. Niektórzy z twórców „zapędzili się” tak daleko, że zupełnie ignorując realia prawne, ukazywali scenę przekazywania cesarskiego syna „w adopcję” biednej wdowie, a niekiedy nawet oddawania go jej za męża²⁵. Skrócone wersje legendy krążyły również w formie przystępnych rymowanek²⁶.

* * *

Poszczególni uczeni wskazują różne źródła legendy opowiadającej o Trajanie i ubogiej wdowie. W oczy rzuca się podobieństwo pomiędzy średniowiecznym apokryfem, a opowieścią uwiecznioną w pismach Kasjusza Diona: „Pewnego razu Hadriana, który się dokąds spieszył, zawołała kobieta: «Cesarzu, cesarzu, wysłuchaj mnie!». «Nie mam czasu» – odpowiedział Hadrian. «To przestań być cesarzem!». Wtedy on zatrzymał się i wysłuchał jej²⁷. Majestat Hadriana nie wydawał się jednak średniowiecznym autorom wystarczająco dostojny, by z tego właśnie cesarza uczynić wzór do naśladowania. Choć Hadrian nie ustępował swemu poprzednikowi talentem strategicznym, a na polu ustawodawczym bez wątpienia wykazywał więcej odwagi²⁸, sławy Trajana jako zawołanego budowniczego nie był w stanie przyćmić. Niewykluczone również, że w średniowieczu wciąż pamiętano o homoseksualnych skłonnościach, z którymi władca się nie krył²⁹. Wyjednanie mu przebaczenia i za ten „grzech” mogło wydawać się zadaniem przekraczającym możliwości nawet tak wrażliwego i skłonnego do empatii papieża, jak Grzegorz I.

Na ukonstytuowanie się legendy Trajana mogły wpłynąć i zapewne wpłynęły również wizualne pozostałości cesarskiej propagandy, co akcentował m.in. Dante,

²⁵ *Ibid.*, s. 47-48.

²⁶ Jedną z nich uwieczniono na witrażu stanowiącym obecnie eksponat w londyńskim Victoria and Albert Museum – P. Boesch, „Kaiser Traian und die Witwe” auf schweizerischen Glasgemälde, „Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte” 12.4 (1951), s. 219.

²⁷ Dio Cass. 59.6.3.

²⁸ Dość wspomnieć, że to przecież na polecenie tego władcy stworzono jednolitą wersję edyktu pretorskiego (tzw. *edictum perpetuum*, określane również na cześć jego twórcy mianem *edictum Salviani*). Próba rekonstrukcji – O. Lenel, *Das Edictum Perpetuum: ein Versuch zu dessen Wiederherstellung*, Leipzig 1927. Por. również studium na temat aktywności Hadriana na gruncie rzymskiego prawa karnego – K. Amielińczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.

²⁹ Uwagi na temat relacji Hadriana i Antinoosa – C.A. Williams, *Roman Homosexuality*, Oxford 2010, s. 64-66.

przywołując niezachowany do naszych czasów fryz z Forum Trajana³⁰. Vincezo di Beauvais w dziele *Speculum historiae* twierdzi:

Posąg jego (tj. Trajana) w taki sposób został wystawiony na forum Trajana, że ukazuje go w momencie, gdy wyruszając na wojnę uczynił zadość biednej wdowie. Fakt ten wzbudził później u świętego Grzegorza współczucie. Dlatego, jak mówią, tak bardzo nad nim płakał, że aż udało mu się wydobyć jego duszę z piekła³¹.

W XV-wiecznym angielskim dziele zatytułowanym *Alphabetum narrationum* zachowano bardziej rozbudowaną relację z tego wydarzenia:

Kiedy pewnego razu błogosławiony Grzegorz przechodził obok rezydencji Trajana, wspomniawszy na jego łagodność, o której wyżej dużo już powiedziano, z przejęciem począł szlochać i tak długo cały we łzach zanosił za nim modły przed ołtarzem świętego Piotra, aż we śnie usłyszał głos, że na skutek jego modlitw dusza Trajana uwolniona została od piekielnych kar, lecz by już nie ważył się zanosić modłów za żadnego zmarłego poganina³².

Tym razem jednak, jak widać, wątek rzeźby niestety pominięto.

Scena z niewiastą przypadającą do znarowionego cesarskiego rumaka aż nadto dobrze koresponduje ze znanymi z monet przedstawieniami prowincji, korzącej się przed rzymskim cesarzem. Wymownym przykładem wydaje się tu być także wyobrażenie z Łuku Trajana w Benewencie, ukazujące przyjęcie przez władcę hołdu barbarzyńskich królów. Niewykluczone, że wyobraźnię mogły pobudzić również sceny sławiące akty dobroczynności cesarza (*institutio alimentaria*) oraz jego czyny

³⁰ Próby odnalezienia opisanej w utworze sceny wśród fryzów zachowanych na kolumnie Trajana – N. Vickers, *Seeing is Believing: Gregory, Trajan and Dante's Art*, „Dante Studies” 101 (1983), s. 67-85.

³¹ *Speculum Historiae* X 68: „Statua eius (i.e. Traiani) in foro Traiani in hoc habitu posita est, representans quomodo in expeditione positus viduam liberavit. Quod beatum Gregorium postea monit ad compassionem. Unde et pro eo tam plorasse dicitur, ut animam eius ab interno obtinaverit liberam”. O bliżej nieznanym pomniku Trajana jest mowa również m.in. w pochodzącym z końca XII wieku zbiorze tokańskich opowieści znanych jako *Novellino*. Zgodnie z tą relacją papież udał się pod ten pomnik, by się modlić (*Novella* 69: *La guistizia di Traiano*).

³² *Alphabetum narrationum* 606, *rubr. Oratione*: „Beatus Gregorius cum quodam tempore ante palatia Traiani transiret, recordatus clemenciam eius, ut plenius vide licet superius enarratum est, amarissime coepit fere et pro eo tamdiu ante altare Sancti Petri flens oravit, donec vox ad eum dormientem dixit Traianum precibus eius a penibus infernalibus liberatum, sed de cetero caveret, ne pro aliquo infideli defuncto orare presumeret”.

uwiecznione na kolumnie jego imienia, a także niektóre antyczne sarkofagi ukazujące czyny wielkich wodzów.

Motyw sędziego ulegającego błaganiom biednej wdowy obecny jest na kartach Ewangelii według świętego Łukasza³³. Możliwe są również odwołania do historii stworzonych już w średniowieczu i bardzo wówczas popularnych, jak opowieść o Janie Jałmużniku, autorstwa neapolitańskiego biskupa Leoncjusza czy fikcyjny epizod z życia greckiego filozofa Heraklita, odnotowany przez patriarchę Nicefora. Opowieści o zbliżonej fabule można odnaleźć również w tradycji perskiej, a nawet indyjskiej³⁴.

* * *

Oddanie sprawiedliwości zbolącej wdowie nie wystarczyło, by Trajan mógł zostać w pełni zrehabilitowany w chrześcijańskim świecie. Stąd druga część legendy, związana z interwencją papieża Grzegorza I. Jan z Salisbury pisze:

Aby zaś łatwiej przystali na wysławianie Trajana ci, którzy przedkładają nad niego innych, napisano, że jego cnoty wychwalał najświętszy papież Grzegorz, który wylawszy za niego łzy, uratował go od piekielnego ognia; Pan w swej niezmiernej łaskawości nagrodził sprawiedliwość, jaką Trajan okazał płaczącej wdowie. [...] Wieść niesie również, że najbardziej błogosławiony papież tak długo wylewał za niego łzy, aż w końcu podczas objawienia oznajmiono mu, że Trajan został zwolniony z mąk piekielnych, ale pod tym warunkiem, że papież nie waży się już więcej wstawiać u Boga za jakimkolwiek poganinem.

Konkluzja jest oczywista: „stąd, zasłużenie przedkładany jest nad innych, a jego prawość tak bardzo spodobała się świętym, że za ich orędownictwem on jedynie został uwolniony”³⁵.

³³ Luc. 18.1-8: „W pewnym mieście żył sędzia, który Boga się nie bał i nie liczył się z ludźmi. W tym samym mieście żyła wdowa, która przychodziła do niego z prośbą: «Obroń mnie przed moim przeciwnikiem!». Przez pewien czas nie chciał; lecz potem rzekł do siebie: «Chociaż Boga się nie boję ani z ludźmi się nie liczę, to jednak, ponieważ naprzykrza mi się ta wdowa, wezmę ją w obronę, żeby nie przychodziła bez końca i nie zadręczała mnie». Zob. również T. Stickler, *Trajan in der Spätantike*, [w:] *Traian in Germanien. Traian im Reich. Bericht des dritten Saalburgkolloquiums*, red. E. Schallmayer, Bad Homburg 1999, s. 110-111.

³⁴ S. Settis, *Traiano a Hearst Castle*, s. 39.

³⁵ *Policraticus* 5.8: „Ut vero in laude Trajani facilius acquiescant, qui alios ei preferendos opinantur, virtutes eius legitur commendasse sanctissimus papa Gregorius, et fuis pro eo lachrymis, inferorum compescuisse incendia, Domino remunerante in misericordia uberi

Michael Pacher, *Święty Augustyn i Święty Grzegorz*, 1482-1483, olej na desce, fragment Ołtarza Ojców Kościoła (Alte Pinakothek, Monachium)

W *Boskiej komedii* Dantego przedśwień piekła (*Limbo*, *Limbus*) stworzono po to, by uratować od wiekuistego ognia m.in. wszystkie wartościowe jednostki żyjące w starożytności, które z różnych powodów nie mogły zostać ochrzczone³⁶. Wyjątek

iuſtitiā, quam viduae flenti exhibuerat Traianus. [...] Fertur autem beatiffimus Gregorius Papa tamdiu pro eo fudiſſe lachrymas, donec ei in revelatione nuntiatum ſit Traianum a poenis inferni liberatum, ſub ea tamen conditione, ne ulterius pro aliquo infideli Deum ſollicitare praesumeret. Unde et merito praefertur aliis, cuius virtus prae caeteris ita ſanctis placuit, ut eorum meritis, ſolus ſit liberatus”.

³⁶ Na temat sposobów ratowania przez Dantego „szlachetnych” pogan – G. Rizzo, *Dante and the Virtuous Pagans*, [w:] *A Dante Symposium. In Commemoration of the 700th Anniversary of the Poet's Birth (1265-1965)*, red. W. de Sua, G. Rizzo, Chapel Hill 1965, s. 115-140; F. Ruffini, *Dante e il problema della salvezza degl'infideli*, „Studi danteschi” 14 (1930), s. 79-92.

uczyniono jedynie dla Trajana i Ryfeusza – bohatera wojny trojańskiej zdawkowo wspomnianego w *Eneidzie* Wergiliusza³⁷. Ci zostali ułaskawieni i wzięci do raju³⁸. Średniowieczni autorzy zdawali sobie sprawę, jak niebezpiecznym precedensem mogła okazać się interwencja papieża Grzegorza w sprawie pogańskiego władcy. Dlatego w *Złotej legendzie* napisano:

Kiedy upłynęło już wiele czasu od śmierci Trajana, Grzegorz przechodził przez forum Trajana i przypomniał sobie przystępność cesarza jako sędziego, po czym udał się do bazyliki świętego Piotra, gdzie żarliwie płakał nad jego błędem. Nagle otrzymał z niebios odpowiedź: „oto przyjąłem twą prośbę i odpuściłem Trajanowi wieczną karę; w innych sprawach bardzo się jednak pilnuj i nie zanoś próśb za żadnego poganina”. Damasceńczyk zaś w jednym ze swych kazań opowiada, że Grzegorz, namodliwszy się za Trajana, usłyszał głos Boży: „Wysłuchałem twego głosu i wybaczam Trajanowi”... Wieść niesie, że zstąpił wówczas również anioł i rzekł: „Ponieważ prosiłeś za potępionym, masz wybór – albo przecierpisz dwa dni w czyśćcu, albo do końca życia będziesz trapiiony słabością i bólem”. Papież wolał dalsze życie w bólu niż dwa dni męki w czyśćcu. Dlatego odtąd zawsze cierpiał z powodu gorączki albo dręczyła go podagra, albo łamało go w kościach, albo dokuczał mu uporczywy ból brzucha³⁹.

Krócej ujął rzecz dominikanin Giovanni da Viterbo: „Papież złamał prawo Boże, ale nie pozostał bez kary: podzielony przez anioła bardzo potem kulał i miał ślady na całym ciele”⁴⁰.

³⁷ *Aen.* 2.426-427: „Cadit et Ripheus, iustissimus unus / Qui fuit in Teucris, et servantissimus aequi”. Sam Wergiliusz nie dostał podobnego zaszczytu.

³⁸ Dante, *Parad.* 20.106-117.

³⁹ *Legenda Aurea* XLVI 173: „Dum igitur quadam vice diu iam defuncto Traiano, Gregorius per forum Traiani transiret, et huius mansuetudinem iudicis recordatus fuisset, ad sancti Petri basilicam pervenit, et ibidem pro eius errore amarissime flevit. Tunc sibi divinitus est responsum: ecce petitionem complevi et Traiano poenam aeternam pepercit, de cetero autem diligentissime caveas, ne pro damnato aliquo preces fundas. Damascenus autem in quodam suo sermone narrat, quod Gregorius pro Traiano orationem fundens audivit vocem sibi divinitus illatam: vocem tuam audivi et veniam Traiano do... Fertur quoque, quia et angelus istud adiecerit: quia enim pro damnato rogasti, duorum tibi datur optio: aut enim in purgatorio duobus diebus cruciaberis, aut certe toto tempore vitae tuae infirmitatibus et doloribus fatigaberis. Qui praelegit toto tempore vitae suae doloribus concuti, quam duobus diebus in purgatorio cruciari. Unde factum est, quod semper deinceps aut febribus laboravit, aut podagrae molestia pressus fuit, aut validis doloribus conquassatus, aut dolore stomachi mirabiliter cruciatus”.

⁴⁰ „Excessit papa, sed non permansit inultum: Angelico pulsu femur eius tempore multo claudicavit, et pene corpore signa tenet”. Cyt. za: F.J.E. Raby, *A History of Christian-Latin Poetry: From the Beginnings to the Close of the Middle Ages*, Oxford 1927, s. 292.

* * *

Ukazany powyżej problem zmobilizował teologów, którzy poczuli się w obowiązku wyjaśnić, na jakiej zasadzie Trajan dostąpił łaski zbawienia. Jan Diakon wywodził:

[...] należy zwrócić uwagę na fakt, że nie napisano, iż wskutek modlitw Grzegorza dusza Trajana została uwolniona z piekła i przeniesiona do raju, co wydaje się nieprawdopodobne ze względu na słowa Pisma: „kto nie odrodzi się ponownie z wody i Ducha Świętego, nie wejdzie do Królestwa Niebieskiego” (Jan 3.3); ale po prostu powiedziano, że uwolniono ją od piekielnych mąk. To wydaje się ze wszech miar prawdopodobne, bo dusza może dobrze się mieć w piekle i na skutek Bożego miłosierdzia nie odczuwać piekielnej kaźni⁴¹.

Synteza dyskusji toczonej w tej materii znalazła się w *Złotej legendzie*:

Świadkiem tego, o czym powiedziano wyżej, jest świat długi i szeroki. Powiadali niektórzy, że Trajan przywrócony został do życia, po czym zyskał łaskę, zasłużył na odpuszczenie i dostąpiwszy w ten sposób chwały nie został ostatecznie wtrącony do piekieł i skazany na wieczne potępienie. Inni twierdzili, że dusza Trajana nie została po prostu uwolniona od kary za grzech, ale kara jego została zawieszona na jakiś czas, to znaczy do dnia sądu. Inni, że karę orzeczoną co do miejsca i rodzaju męki egzekwowano warunkowo do chwili, kiedy Grzegorz przez Chrystusową łaskę jakoś zmienił jej warunki odnośnie do miejsca i rodzaju. Jeszcze inni, jak Jan Diakon, który spisał tę opowieść, dowodzą, że Grzegorz nie modlił się, ale płakał. Tknięty współczuciem Pan często zezwała, by choć prosi się za kogoś, za kogo nie wolno, dusza jego nie została uwolniona z piekła i umieszczona w raju, ale po prostu zwolniona z piekielnych mąk. Inni twierdzą, że na wieczyste potępienie składają się dwa elementy, to jest dolegliwość wobec zmysłów oraz potępienie polegające na niewidzeniu Boga. (W przypadku Trajana) wieczyste potępienie, choć zostało wyłączone odnośnie do pierwszego, to jednak utrzymano odnośnie do drugiego⁴².

⁴¹ *Vita Greg.* 2.44: „Et notandum quia non legitur Gregorii precibus Traiani anima ab infero liberata, et in paradiso reposita, quod omnino incredibile videtur propter illud quod scriptum est: Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu sancto non intrabit in regnum colorum (Joann. iii, 3); sed simplicitur dicitur, ab inferni solummodo cruciatibus liberata. Quod videlicet potest videri credible quippe cum ita valeat anima in inferno existere, et inferni cruciatus per Dei misericordiam non sentire”.

⁴² *Legenda Aurea* XLVI 11: „Cuius rei (ut ibidem dicit) testis est oriens omnis et occidens. Super hoc dixerunt quidam, quod Trajanus revocatus fuit ad vitam, ubi gratiam consecutus veniam meruit et sic gloriam obtinuit nec erat in inferno finaliter deputatus nec sententia

Sebastiano Ricci, *Ołtarz św. Grzegorza w Bazylice św. Justyny*,
1700, olej na płótnie (Padwa)

Rozstrzygająca, bo najbardziej wpływowa, okazała się w tej materii opinia św. Tomasza z Akwinu, który odwołał się w swym wywodzie do argumentacji prawniczej:

definitiva damnatus. Alii dixerunt, quod anima Traiani non fuit simpliciter a reatu poenae aeternae absoluta, sed eius poena usque ad tempus, scilicet usque ad diem iudicii fuit suspensa. Alii, quod poena quo ad locum vel modum aliquem tormenti sub conditione fuit taxata, donec orante Gregorio per Christi gratiam locus vel modus aliquis mutaretur. Alii ut Iohannes dyaconus, qui hanc legendam compilavit, quod non legitur orasse, sed flevisse; et frequenter dominus misertus concedit, quod homo quamvis desiderans petere non praesumit, et quod eius anima non est ab inferno liberata et in paradiso reposita, sed simpliciter ab inferni cruciatibus liberata. Valet enim (ut dicit) anima et in inferno existere et inferni cruciatibus per Dei misericordiam non sentire. Alii, quod poena aeterna consistit in duobus, scilicet in poena sensus et in poena damni, quod est carentia visionis divinae. Poena igitur aeterna quantum ad primum est sibi dimissa, sed quantum ad secundum retenta.”

W sprawie Trajana wydaje się, że było tak, iż na skutek modlitw błogosławionego Grzegorza został przywrócony do życia i w ten sposób dostał łaski, przez którą zyskał odpuszczenie grzechów i co za tym idzie, uchylenie wiekuiestej káźni. Tak wláśnie bowiem dzieje się ze wszystkimi zmarłymi, w których cudownie tchnięto ducha, a z których wielu było potępienymi bałwochwalcami. O nich wszystkich należy orzec podobnie, że nie zostali ostatecznie wysłani do piekła, ale osądzeni według ich rzeczywistych zasług. Inaczej należało bowiem zdecydować w sprawach wyższej wagi, z powodu których ponownie zostali zbudzeni do życia. Można więc uznać, jak twierdzą niektórzy, że dusza Trajana nie została uwolniona od wieczystej káźni za grzech, ale że kara jego została zawieszona na pewien czas, to znaczy do dnia sądu ostatecznego. Nie należy jednak wierzyć, że zwykle błagania odnoszą taki skutek; inaczej się bowiem dzieje, kiedy stosuje się zasady ogólne, inaczej kiedy nadaje się szczególny przywilej dla konkretnego przypadku⁴³.

* * *

Wielką rolę w rozkrzewieniu wizerunku Trajana jako sprawiedliwego władcy odegrały sztuki wizualne. Po wybłaganiu mu zbawienia przez papieża, nic nie stało na przeszkodzie, by do grona chrześcijańskich ikon prawniczego świata w osobach Chrystusa-sędziego, króla Salomona czy proroka Daniela dołączył rzymski imperator.

Pomiędzy rokiem 1320 a 1550 powstało ponad 80 przedstawień odnoszących się do legendy pogańskiego władcy, który przez swą empatię zasłużył na zbawienie⁴⁴. Źródłem inspiracji dla artystów były: teksty „uczone”, tradycja, a także utwory poe-

⁴³ „De facto Traiani hoc modo potest probabiliter aestimari, quo precibus B. Gregorii ad vitam fuerit revocatus, et ita gratiam consecutus sit, per quam remissionem peccatorum habuit, et per consequens immunitatem a poena; sicut etiam apparet in omnibus illis qui fuerunt miraculose a mortis suscitati, quorum plures constat idolatras et damnatos fuisse. De omnibus talibus enim similiter dici oportet quod non erant in inferno finaliter deputati, sed secundum praesentem proprium meritorum iustitiam: secundum autem superiores causas, quibus praevidebantur ad vitam revocandi, erat aliter de eis disponendum. Vel dicendum, secundum quosdam, quod anima Traiani non fuit simpliciter a reatu poenae aeternae absoluta; sed eius poena fuit suspensa ad tempus, scilicet usque ad diem iudicii. Nec tamen oportet quod hoc fiat communiter per suffragia; quia alia sunt quae lege communi accidunt, et alia quae singulariter ex privilegio aliquibus conceduntur”. Cyt. za: S. Thomasso d'Aquino, *Commento alle Sentenze di Pietro Lombardo*, t. 10, Bologna 2002, s. 320-322.

⁴⁴ J. Kohl, *Fama und Virtus. Bartolomeo Colleoni Grabkapelle*, Berlin 2004, s. 157.

Eugène Delacroix, *Sprawiedliwość Trajana*, 1840, olej na płótnie (Musée des Beaux-Arts de Rouen)

tyckie z *Boską komedią* Dantego na czele⁴⁵. Gros takich tekstów ozdobiło pałacowe komnaty i ratuszowe sale. Historia Trajana miała przypominać władcom wymierzającym sprawiedliwość oraz orzekającym sędziom, że ferując wyroki zobowiązani są do daleko idącej obiektywności i bezstronności.

⁴⁵ Por. P. Schubring, *Illustrationen zu Dantes Göttliche Komödie. Italien, 14. bis 16. Jahrhundert*, Zürich–Leipzig–Wien 1931, *tav.* 217.

Na wyobraźnię artystów wpłynęła zwłaszcza wersja legendy akcentująca fatalną rolę, jaką w tragedii biednej wdowie odegrał cesarski syn. Jego obecność w fabule sprawia, że obietnica cesarza, iż sprawiedliwość wymierzy wdowie „ten, który będzie panował po mnie” („ille, qui post me imperabit”), stała się pustym frazesem. Wymierzenie kary za zbrodnię własnemu dziecku ugruntowało pozycję Trajana nie tylko jako bezstronnego sędziego, ale i męża stanu, na którego nie mają wpływu okoliczności natury osobistej. Jego historia dołączona została do obecnych już w antycznych źródłach opowieści o mężach stanu konsekwentnych w wymierzaniu surowych kar za łamanie prawa nawet własnemu potomstwu. Do najpopularniejszych należały historie Zeleukosa⁴⁶, Lucjusza Juniusza Brutusa⁴⁷ oraz Tytusa Manliusza Torkwatusa⁴⁸.

Sprawiedliwość Trajana poruszała wyobraźnię również artystów późniejszych. Niedawno w Petersburgu odnaleziono płótno przypisywane artyście ze szkoły w Fontainebleau, na którym w mistrzowski sposób oddano chwilę rozmowy cesarza z nieszczęśliwą kobietą⁴⁹. Noël Hallé z gorszym skutkiem podjął próbę odtworzenia tego samego momentu, ale nie znalazł uznania ani w oczach Ludwika XVI, który nakazał usunąć obraz ze swej rezydencji, ani Diderota, który poddał go miazdzącej krytyce⁵⁰. Więcej szczęścia miał inspirujący się *Boską komedią* Eugène Delacroix. Jego płótno, choć okazjonalnie wykpiwane jako zbyt pompatyczne i stworzone według szablonu, do dziś cieszy się zasłużoną renomą⁵¹. Trajan jeszcze raz przywołany został jako wzorzec dla sędziów w XX wieku w Ameryce. „Kiedy włoscy rzeźbiarze – zauważyła Julian Bennett – tworzący w marmurze poszukiwali odpowiedniego tematu do ozdobienia Sądu Najwyższego w Waszyngtonie w latach 30. XX wieku, któż wyrażał ducha rzymskiej sprawiedliwości lepiej niż Trajan?”⁵².

⁴⁶ Val. Max. 6.5.3 ext.

⁴⁷ Liv. 2.3-4.

⁴⁸ Val. Max. 2.7.6.

⁴⁹ E. Sharnova, *A Newly Discovered „Justice of Trajan” from the Second School of Fontainebleau*, „The Burlington Magazine” 142.1166 (2000), s. 288-291.

⁵⁰ J. Sez nec, *Diderot and „Justice of Trajan”*, „Journal of Warburg and Courtauld Institutes” 20.1/2 (1957), s. 106-111.

⁵¹ Opinia Boudleaire’a: „Sprawiedliwość Trajana jest obrazem tak przeładowanym światłem i powietrzem, tak pełnym zgiełku i pompy! Cesarz jest tak przystojny, a tłum tak poruszony, kiedy przemyka między kolumnami czy też zatrzymuje się przed kotarą; szlochająca wdowa tak dramatyczna!” Cyt. za: J. Sez nec, *Diderot and „Justice of Trajan”*, s. 111.

⁵² J. Bennett, *Trajan. Optimus princeps*, s. 22.

* * *

Sprawiedliwość Trajana, która stała się ważnym motywem europejskiej ikonografii prawniczej, nie ma naturalnie nic wspólnego z „czystym” prawem rzymskim, którego (niekiedy nader zniechęcający) obraz przez wieki budowali dogmatycy prawa i profesorowie⁵³. Trajan, co pozostawało w ścisłym związku z politycznym klimatem przełomu wieku I i II, był autokratą, a kształt państwa, którym rządził, radykalnie odbiegał od wyobrażenia organizmu nazywanego dziś „państwem prawa”⁵⁴. Niemniej po krwawej łaźni, jaką zgotowali Rzymowi Neron i Domicjan, chwalono go za to, że był bardziej przewidywalny od innych. Swoje zrobiła również imperialna propaganda. Jej śladów w różnorodnej formie przetrwało zaskakująco dużo, jako że potomni nie widzieli powodów, by zacierać pamięć o człowieku, który wiedział, jak rządzić.

Resztę dopisała ludzka ciekawość. Fikcyjna historia cesarza ujętego losem nieszczęśliwej wdowy bez wątpienia ugruntowała mit dobrego prawa rzymskiego wśród rzesz mających styczność z kulturą dworską oraz wymiarem sprawiedliwości. Wiedza, jaką na temat prawa rzymskiego nabywał każdy, kto zaznajomił się z perypetiami duszy rzymskiego cesarza, nie miała wprawdzie związku ze żmudnym tokiem studiów uniwersyteckich, ale z niezrównaną szybkością docierała do świadomości odbiorcy z jasnym komunikatem: „Trajan był cesarzem sprawiedliwym, a Rzym pod jego rządami mógł uchodzić za ostoję praworządności. Oto wzór godny naśladowania!”. Niejednokrotnie absorpcja tych prostych prawd następowała w ułamku sekundy. Wystarczyło rzucić okiem na ścianę, gdzie wisiał obraz lub widniał fresk. Wtedy również wydanie wyroku nie trwało długo.

Zjawisko powyższe, wpisujące się w szerszy wątek obecności prawa rzymskiego w sztuce, bez wątpienia można zaliczyć do form oddziaływania *ius Romanum* na praktykę orzeczniczą w średniowieczu i w epoce nowożytnej. O wiele skuteczniej pozwalało ono przyswoić sobie jakąś (niekiedy wypaczoną, zgoda) wiedzę na temat prawa rzymskiego przez masy, na które egzemplia w rodzaju historii Trajana miały oddziaływać wychowawczo. Sceny z życia Chrystusa i świętych widoczne na kościelnych malowidłach nie bez powodu określane były jako „Biblia ubogich” (*Biblia pauperum*). Wyobrażeniom Trajana i innych dobrych rzymskich sędziów należałoby nadać nazwę *Pandecta pauperum*. Nie stało się tak dotychczas, gdyż ta forma oddziaływania prawa rzymskiego jest wciąż niedostatecznie zbadana i zapewne dlatego niedoceniana.

⁵³ W rozmowie z dnia 27 stycznia 2016 r. profesor Dario Mantovani powiedział: „Muszę stwierdzić, że kiedy mówi się o prawie rzymskim w sensie zanedo ogólnym, niedookreślonym, na usta ciśnie mi się uwaga: to nie jest rozmowa na temat prawa rzymskiego. Dotyczy ona czegoś innego”. Cała rozmowa: M. Jońca, D. Mantovani, *Piękno zawsze pomaga*, „Zeszyty Prawnicze” 16,4 (2016), s. 205-215.

⁵⁴ Por. P. Veyne, *Kim był imperator rzymski?*, [w:] *Imperium grecko-rzymskie*, s. 9-73.

Bibliografia

- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Barbi M., *La legenda di Traiano nei volgarizzamenti del „Breviloquium de virtutibus” di fra Giovanni Gallese*, Firenze 1895.
- Bartlenik G.M.J., *Een middeleeuwse Trajanuslegende*, „Kleio. Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur” 10 (1980), s. 36-46.
- Bennett J., *Trajan. Optimus princeps. Życie i czasy*, przeł. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2015.
- Boesch P., „Kaiser Traian und die Witwe” auf schweizerischen Glasgemälde, „Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte” 12.4 (1951), s. 218-221.
- Boska Komedia Danta Alighieri*, tł. J. Korsak, Warszawa 1860.
- Comedia di Dante degli Allighieri col commento di Jacopo della Lana Bolognese*, t. 2, Bologna 1866.
- D’Ancona A., *Studi di critica e storia letteraria*, Bologna 1912.
- De Montfaucon B., *Diarium Italicum. Sive monumentorum veterum, bibliothecarum, musaeorum. Notitiae singulares in itinero Italico collectae. Additis schematibus ac figuris*, Parisiis 1702.
- Dębiński A., Jońca M., Leraczyk I., Łuka A., *Korespondencja Pliniusza Młodsze z cesarzem Trajanem. Tekst i tłumaczenie*, Lublin 2017.
- Dębiński A., Jońca M., Leraczyk I., Łuka A., *Pliniusz Młodszy. Korespondencja z cesarzem Trajanem. Komentarz*, Lublin 2017.
- Graf A., *Roma nella memoria e nella immaginazioni del medio evo*, t. 2, Torino 1883.
- Grandon P., *Trajanus redivivus: Another Look at Trajan in Piers Plowman*, [w:] *Middle English Studies Presented to Norman Davis in Honor of His Seventieth Birthday*, red. D. Gray, E.G. Stanley, Oxford 1983, s. 93-114.
- Jońca M., Mantovani D., *Piękno zawsze pomaga*, „Zeszyty Prawnicze” 16,4 (2016), s. 205-215.
- Klapisch-Zuber Ch., *Les Noces Feintes: Sur quelques lectures de deux thèmes iconographiques dans les cassoniflorentins*, „Tatti Studies in the Italian Renaissance” 6 (1995), s. 11-30.
- Kohl J., *Fama und Virtus. Bartolomeo Colleoni Grabkapelle*, Berlin 2004.
- Lehmann P., *Tertullian im Mittelalter*, „Hermes” 87.2 (1959), s. 231-246.
- Lenel O., *Das Edictum Perpetuum: ein Versuch zu dessen Wiederherstellung*, Leipzig 1927.
- Leonardi C., *La „Vita Gregorii” di Giovanni Diacono*, „Renovatio” 12 (1977), s. 51-66.
- Łukaszewicz A., *The Parthian Campaign of Trajan and the „Signs” (semeia) of the Beast in the Apocalypse*, [w:] *Hortus historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, red. E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2010, s. 358-365.
- Meier U., *Vom Mythos der Republik. Formen und Funktionen spätmittelalterlichen Rathausikonographie in Deutschland und in Italien*, [w:] *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelte im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner*, red. A. Löther i in., München 1996.
- Mende M., *Das alte Nürnberger Rathaus. Baugeschichte und Ausstattung des großen Saales und der Ratstube*, t. 1, Nürnberg 1979.

- Millar F., *Trajan: government by correspondence*, [w:] *Traiano Emperador de Roma*, red. J. Gonzalez, Rome 2000, s. 363-388.
- Musurillo H., *Acts of the Christian Martyrs*, t. 2, Oxford 2000.
- Paris G., *La légende de Trajan*, „Mélanges de l'école des hautes études” 35 (1878), s. 261-298.
- Raby F.J.E., *A History of Christian-Latin Poetry: From the Beginnings to the Close of the Middle Ages*, Oxford 1927.
- Rizzo G., *Dante and the Virtuous Pagans*, [w:] *A Dante Symposium. In Commemoration of the 700th Anniversary of the Poet's Birth (1265-1965)*, red. W. de Sua, G. Rizzo, Chapel Hill 1965, s. 115-140.
- Ruffini F., *Dante e il problema della salvezza degli infideli*, „Studi danteschi” 14 (1930), s. 79-92.
- Schubring P., *Illustrationen zu Dantes Göttliche Komödie. Italien, 14. Bis 16. Jahrhundert*, Zürich–Leipzig–Wien 1931.
- Settis S., *Traiano a Hearst Castle: Due cassoni estensi*, „I Tatti Studies in the Italian Renaissance” 6 (1995) s. 31-82.
- Seznec J., *Diderot and „Justice of Trajan”*, „Journal of Warburg and Courtauld Institutes” 20.1/2 (1957), s. 106-111.
- Sharnova E., *A Newly Discovered „Justice of Trajan” from the Second School of Fontainebleau*, „The Burlington Magazine” 142.1166 (2000), s. 288-291.
- Stahelin F., *Felicio Augusto, melior Traiano!*, „Museum Helveticum” 1 (1944), s. 179-180.
- Stickler T., *Trajan in der Spätantike*, [w:] *Trajan in Germanien. Traian im Reich. Bericht des dritten Saalburgkolloquiums*, red. E. Schallmayer, Bad Homburg 1999, s. 107-113.
- Szövérfy J., *Irisches Erzählgut und die irische Überlieferung*, Berlin 1957.
- Veyne P., *Imperium grecko-rzymskie*, Kęty 2008.
- Vickers N., *Seeing is Believing: Gregory, Trajan and Dante's Art*, „Dante Studies” 101 (1983), s. 67-85.
- Vidman L., *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha 1960.
- Whatley G., *The Uses of Hagiography: The Legend of Pope Gregory and Emperor Trajan in the Middle Ages*, „Viator” 15 (1984), s. 25-63.
- Whatley G., *Heathens and Saints: St. Erkenwald in his Legendary Context*, „Speculum” 61 (1986), s. 330-363.
- Williams C.A., *Roman Homosexuality*, Oxford 2010.
- Witkowski S., *„Wielki Babilon” w Janowej Apokalipsie jako kryptonim imperialnego Rzymu oraz wrogię Bogu świata*, Kraków 2012.

Sprawiedliwość Trajana. Legenda, sztuka i prawo

Streszczenie

Jednym z najbardziej interesujących motywów ikonograficznych rozpowszechnionych w sztuce średniowiecznej jest scena ukazująca spotkanie Trajana z ubogą wdową. Zatrzymany przez kobietę cesarz postanawia odłożyć wyprawę wojenną i wydać wyrok w sprawie zabójstwa jej syna. Historia ta została spopularyzowana w różnych wersjach przez średniowieczne legendy, co doprowadziło do symbolicznego „odkupienia” Trajana. W efekcie

postać cesarza mogła być wykorzystywana jako personifikacja dobrego sędziego. Poganin Trajan zyskał sobie tym samym miejsce zarówno w sztuce kościelnej, jak i świeckiej oraz był pokazywany obok Chrystusa czy króla Salomona.

Słowa kluczowe: Trajan, sprawiedliwość Trajana, ikonografia prawnicza.

Justice of Trajan. Legend, art and law

Summary

One of the most interesting legal motives in the iconography of the Middle Ages is the scene showing the meeting of Emperor Trajan and a poor widow. Caesar, addressed by poor woman whose son has been unjustly slaughtered, decides to postpone his campaign and hear her case without delay. This story was popularized in various versions by medieval legends and caused a symbolical redemption for the pagan emperor. Consequently the character of Trajan could serve as a personification of just judge. Pagan Trajan gained his place both in sacral and secular art and was presented near Christ or king Salomon.

Key words: Trajan, justice of Trajan, legal iconography.